

ԲԱՐԻ ԳԱԼՈՒՍՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

Առաջաւոր Ասիայում՝ Միջագետքից դէպի հիւսիս, շուրջ 400 հազար քառ. կմ. վրայ, փռուած է Հայկական լեռնաշխարհը՝ հիասքանչ մի երկիր, որը գերմանացի աշխարհագրագէտները դիպուկ կերպով անուանել են «լեռնային կղզի», «միւնսթադլ քարձրավանդակների տանիք»։ Հայկական լեռնաշխարհին ակօսուած է բազմաթիւ լեռնաշղթաներով եւ ձորերով, միջլեռնային դաշտերով, ալպիական մարգագետիններով, ու ծառախիտ անտառներով, անմատչելի ժայռերով ու մինչ օրս գործող հրաբուխներով (Վանայ լճի արեւմտեան կողմում գտնուող Նեմրուք լեռը վերջին անգամ ժայթքել է 15րդ դարում)։ Ըստ աստուածաշնչական աւանդութեան, հենց Հայկական լեռնաշխարհում է գտնուել դրախտը՝ Եդեմը։ Իսկ գիտական շրջանակներում էլ տարածուած է այն վարկածը, որ հենց այստեղ է ծնունդ առել մարդկութիւնը...

Մովի մակերեսային Հայկական լեռնաշխարհի միջին բարձրութիւնը 2200 մետր է։ Այժի ընկնող լեռնագագաթներից են Նեմրուքը, Քիրսը, Մուսը, Բիւրակը, Կապուտջուղը, այժմեան Հայաստանի Հանրապետութեան ամենաբարձր լեռ Արագածը (4092), Վանայ լճի ափին վեր խոյացած Սիփանը (4434) եւ ի հարկէ բիրլիական Արարատը, որի վրայ ջրհեղեղի ժամանակ հանգրուանել է Նոյեան տապանը։ Խորհրդաւոր այս լեռը Հայկական լեռնաշխարհում ամենաբարձրագագաթն է՝ 5165 մետր։

Այս լեռնաշխարհը եղել է

երկրագնդի ամենահին ժողովուրդներից մէկի՝ հայերի, ծագման ու ձեւաւորման բնօրրանը։ Այստեղ՝ պատմական Հայաստանում, շուրջ 7 հազար տարի առաջ իր պատմութիւնն է սկսել գրառել հայ ժողովուրդը։ Հենց այդ հազարամեակներին են պատկանում պահպանուած մի շարք յուշարձաններ՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի նախնեաց նիւթական մշակոյթի հնագոյն վկայութիւնները։ Դրանց թոււմ են Քարահունջի հնադարեան աստղադիտարանը, բազմաթիւ ֆարէ վիշապներ, ժայռապատկերներ եւ այլք։

Հայոց պետականութիւնը, համաձայն աւանդութեան, ձեւաւորուել է Ն. Ք. 3րդ հազարամեակում։ Պատմահայր Մովսէս Խորենացին (մ.թ. 5րդ դար) գրում է, որ Նոյի որդի Յաբեթի թոռը՝ Հայկը, չկամենալով հնազանդուել Բաբելոնի տիրակալ Բելին, իր գերդաստանով հեռանում է ու բնակութիւն հաստատում Արարատեան երկրում, ապա՝ մեծամարտում յաղթելով Բելին, սկիզբ դնում է հայոց տոմարին՝ Ն. Ք. 2492 թուական։

Այսօր Հայկական լեռնաշխարհում՝ պատմական Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մի փոքր հատուածում հայոց պետականութեան երկու օջախներ կան։ Դրանք են Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետութիւնները, որոնք ըստ 1988թ. վիճաբանւմանի համապատասխանաբար զբաղեցնում են 29,8 եւ 4,2 հազար քառ. կմ տարածք, որոնցում հայ բնակչութիւնը կազմում է 95 տոկոս։ 2005թ. առաջին կիսամեակի

տուեալների համաձայն, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության թիւն անցնում է 3,2 միլիոնից, այստեղ ապրում են նաեւ ռուսներ, ֆրդեր, եզդիներ, ասորիներ, յոյներ, հրեաներ եւ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: ՀՀ մայրաքաղաք Երեւանն ունի 1,5 մլն, Արցախի մայրաքաղաք Ստեփանակերտը՝ 100 հազար բնակիչ:

Հայոց պետականութեան արդի փուլը սկսում է 1918թ., երբ այժմեան ՀՀ-ի ԼՂՀ-ի եւ Նախիջեւանի տարածքներում (Արեւելեան Հայաստան) հռչակուեց Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետութիւնը: 1920 թուականին սոցիալիստական հռչակուած Հայաստանը, 1922 թուականին կորցնելով Արցախն ու Նախիջեւանը, որպէս հանրապետութիւն ընդգրկուեց ԽՍՀՄ-ի կազմում: Իսկ Արցախը (լեռնային Ղարաբաղը) եւ Նախիջեւանը՝ առաջինը որպէս ինքնավար մարզ, երկրորդը՝ ինքնավար հանրապետութիւն, բռնակցուեցին Ադրբեջանին: 1988թ. նոր վերելք ապրեց հայ ազատագրական շարժումը, որի յաղթական արդիւնքը դարձաւ Լեռնային Ղարաբաղի անկախութեան հռչակումը (1991թ. Սեպտեմբերի 2): Սեպտեմբերի 21ին Հայաստանը դուրս եկաւ ԽՍՀՄ կազմից, եւ նրա անկախութիւնը ճանաչեցին աշխարհի պետութիւնները: Հայաստանը ներկայումս ընդգրկուած է միջազգային հեղինակաւոր շատ կազմակերպութիւններում՝ ՄԱԿ, ԱՊՀ, Եւրասիոյի տնտ. ՄԾՏՀ, ԵԱՀԿ, դիւանագիտական յարաբերութիւններ է հաստատել շուրջ 150 պետութիւնների հետ: Բանակցութիւններն Արցախի կարգավիճակի շուրջ առայժմ ընթացքի մէջ են:

Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի պետական լեզուն հայերէնն է (հայոց այբուբէնը ստեղծել է Մեսրոպ

Մաշտոցը՝ 405թ.), իշխող կրօնը՝ քրիստոնէութիւնն է, տարադրամը՝ դրամը (AMD, 1AMD=100 լումա, 1\$=450 AMD՝ հին տուեալ է, կուրսը վաղուց փոխուել է: Ներկայումս մէկ դոլարի դրամական փոխարժէքը տատանւում է 445-455ի միջեւ): Ըստ վարչատարածքի՝ Հայաստանը բաժանուած է 10 մարզի եւ մարզի կարգավիճակ ունեցող Երեւան քաղաքի, իսկ ԼՂՀ-ն (Արցախ)՝ 7 շրջանի:

Հայաստանն աշխարհում առաջին պետութիւնն էր, որը 301 թ. քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս հռչակել է պետական կրօն: 2001թ. Հայաստանում եւ Արցախում լայնօրէն նշուեց այդ պատմական իրադարձութեան 1700 ամեակը, որին իր բարձր մասնակցութիւնը բերեց կաթոլիկ եկեղեցու հայրը՝ Հռոմի Պապը՝ երջանկայիշատակ Յովհաննէս Պօղոս Երկրորդը: Հայ Առաքելական եկեղեցու Մայր Աթոռն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նստավայրը գտնւում են Հայաստանում՝ Սբ. Էջմիածնում: Հայ Առաքելական եկեղեցին դարեր շարունակ եղել է պետականութիւնը կորցրած հայ ժողովրդի առաջնորդը, նպաստել նրա հոգեւոր մշակոյթի զարգացմանն ու պահպանմանը:

«Թանգարան բաց երկնքի տակ».

այսպէս է կոչւում Հայաստանը, որի տարածքում ներկայումս հաշուում է շուրջ 50 հազար պատմամարտապետական յուշարձան: Դրանց 90 տոկոսը հոգեւոր նշանակութեան են՝ եկեղեցիներ ու վանքեր, մատուռներ, որոնք հիմնականում կառուցուել են հեթանոսական մեհեանների եւ պաշտամունքային այլ վայրերի տեղում: Անառարկելի է մշակոյթի պահպանման եւ զարգացման, ինչպէս նաեւ հայ ժողովրդի միասնականութեան մէջ Հայ եկեղեցու ունեցած դերը, նրա մեծ ներդրումը: Հայ եկեղեցու

հիմնադիրները համարում են Սուրբ Թադէոս եւ Սուրբ Բարդուղիմէոս առաքելները, ովքեր իրենց լուսաւորչական առաքելութիւնը Հայաստանում ծաւալել են 35-60թթ., այստեղ էլ նահատակուել: Եւ քանի որ մեր եկեղեցին առաքելահիմն է, ուստի եւ կոչւում է Հայ Առաքելական եկեղեցի: Սբ. Թադէոսի եւ Սբ. Բարդուղիմէոսի նահատակութեան վայրերում են կառուցուած հայ հոգեւորականներից երկուսը. առաջինը՝ այժմեան Իրանում՝ Սբ. Թադէի, որը վերանորոգուեց անցած դարավերջին, իսկ միւսը թուրքիայում է եւ գտնւում է աւերուած վիճակում: Հայոց Տրդատ 3րդ թագաւորը 301թ. քրիստոնէութիւնը հռչակեց պետական կրօն, առաջին կաթողիկոսը դարձաւ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Հայոց եկեղեցին հայկական աղբիւրներում կոչւում է Առաքելական, իսկ օտարներում՝ Գրիգորիանական եւ Առաքելական:

Հայ եկեղեցական ճարտարապետութիւնն աչի է ընկնում նախ քրիստոնէական հետ իր խոր ներդաշնակութեամբ: Հայոց վանքերն ու հայոց լեռները կարծես միաձուլ են: Ի տարբերութիւն քրիստոնէական այլ կառոյցների, հայոց տաճարները մերկ են ու խիստ, առանց շէնք կահաւորանքի ու յարդարանքի: Զուր չէ, որ 405թ., երբ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայոց գրերը, հայերէնագիր առաջին նախադասութիւնը մէջբերուել է Աստուածաշնչից՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Մշակոյթը, գիտութիւնը, հոգեւոր եւ նիւթական համամարդկային արժէքների կերտումը մշտապէս եղել ու մնում են հայ ժողովրդի զարգացման գերակայութիւններ...

Ծանօթութիւնը Հայաստանի հետ ընդհանրապէս սկսւում է մայրաքաղաք Երեւանից, որը հիմնադրուել է Ն.Ք.

782թ.՝ «Յաւերժական քաղաք» Հռոմից 29 տարի շուտ: Քաղաքի կառուցման մասին վկայում է Երեւանի հարաւարեւելքում պահպանուած ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնը: Այստեղ՝ Արին-Բերդ բլրի վրայ, Արգիշտի արքան հիմնադրել է էրեբունի ամրոցը, որով էլ սկիզբ է դրուել էրեբունի: Երեւանի պատմութեանը: 2783 տարեկան քաղաքը 1918ից Հայաստանի առաջին, ապա Խորհրդային, իսկ այժմ նաեւ՝ երրորդ հանրապետութեան մայրաքաղաքն է: Այն գտնւում է Արարատեան դաշտավայրի հիւսիսում, Հրազդան գետի ստորին հոսանքի երկու ափերին, ծովի մակերեւոյթից 862-1390 մետր բարձրութեան վրայ եւ զբաղեցնում է շուրջ 300 քառ. կմ տարածք:

Հազարամեակներ շարունակ Հայաստանին բաժին ընկած պատերազմներն ու տիրակալների փոփոխութիւնները խոր հետք են թողել նաեւ Երեւանի վրայ: Քաղաքի պատմամշակութային կոթողները հետեւողականօրէն ոչնչացրել են օտար զաւթիչները՝ մոնղոլները, թուրք սելջուկները, մեր օրերում նաեւ՝ բոլշեւիկները: Չնայած դրան, Երեւանում, այնուամենայնիւ, պահպանուել են մի շարք հնամենի եկեղեցիներ, ինչպիսիք են Պուշկին եւ Սարեան փողոցների միջեւ ընկած Սբ. Զօրաւոր եկեղեցին (հիմնադրուած 7րդ դարում, վերանորոգուած 1694 եւ 1990թթ.), Հրազդանի կիրնի վրայ հոյակապ տեսարան ունեցող Սբ. Սարգիս եկեղեցին, Արովեան փողոցի բակերից մէկում Սբ. Կաթողիկէի՝ հրաշքով պահպանուած աղօթատեղին, Աւանի եւ Քանաֆեռի վանական համալիրների աւերակները եւ այլն:

Հայաստանի անկախութիւնն ու քրիստոնէութեան 1700ամեակի տօնակատարութիւնը նոր շունչ հաղորդեցին

եկեղեցական շինարարութեանը: Վերականգնում են տարբեր ֆաղափներում ու գիւղերում գտնուող հին վանքերը, կառուցում են նորերը: Այլոց թւում, Երեւանի Օղակաձեւ զբոսայգում բարձրացել է Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր տաճարը: Այս հոյակերտ կառոյցը, որը կրում է հայ եկեղեցաշինութեան լաւագոյն աւանդոյթներն ու ամենամեծն է Հայաստանում, երեւում է ֆաղափի ամենատարբեր վայրերից:

Երեւանը զարդարող մոնու- մենտալ կոթողներից են առասպելական հերոսներ Սասունցի Դաւթի եւ Հայկ Նահապետի, զօրավար Վարդան Մամիկոնեանի, մեծն Թումանեանի, Կոմիտասի, Խաչատուր Աբովեանի, կոմպիզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարեանի, Առնո Բաբաջանեանի եւ հայոց միւս մեծերին պատկերող հոյակապ արձանները եւ բազմաթիւ այլ ֆանդակներ: Երեւանի հպարտութիւնն են հրապարակի ճարտարապետական անսամբլը, Հին ձեռագրերի ինստիտուտ-գրապահոց Մատենադարանը եւ այլ եզակի շինութիւններ: Թատերական, Օղակաձեւ, Յաղթանակի եւ այլ զբոսայգիները հանգստի սիրուած գօտիներից են: Երեւանում են գտնուում Ազգային պատկերասրահը, Հայաստանի պատմութեան, Ժամանակակից արուեստի, գրականութեան, մանկական ստեղծագործական թանգարանները:

Շարաք եւ կիրակի օրերին Մարտիրոս Սարեանի եւ Վարդան Մամիկոնեանի արձանների շուրջ գործում են հայ նկարիչների եւ կիրառական արուեստի վարպետների ցուցահանդէս, վաճառքներ, որտեղ կարելի է ձեռք բերել արուեստի արժէքաւոր գործեր եւ յուշանուէրներ:

Եւ, ի հարկէ, Երեւանում հիւրընկալուելիս մայրաքաղաքի այցե-

լուներն աւանդաբար բարձրանում են Ծիծեռնակաբերդի բլուրն ու 1915թ. Հայոց եղեռնի յուշահամալիրում գլուխ խոնարհում նահատակների յիշատակին, ցեղասպանութեան ինստիտուտ-Թանգարանում ծանօթանում հայ ժողովրդի դէմ սանձագործուած մեծագոյն ոճրագործութեանը, որին զոհ գնաց 1,5 մլն. հայ ազգաբնակչութիւն:

Երեւանից 20 կմ. արեւմուտք (M-5 մայրուղի) գտնուում է համայն աշխարհի հայութեան հոգեւոր սրբավայր Էջմիածինը՝ Վաղարշապատ ֆաղափը, որը 1982ից ստացել է թանգարանային եւ ճարտարապետական արգելոցի կարգավիճակ (տարածք՝ 20 քառ. կմ): Էջմիածնի մասին առաջին գրաւոր յիշատակութիւնն թողել է Ուրարտուի Ռուսա 2րդ թագաւորը, իսկ Վաղարշ 1ին Արշակունին (117-140թթ.) այն վերակառուցել, բարեկարգել եւ դարձրել է հայոց մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատ:

Ազաթագեղոս պատմիչի հաւաստմամբ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի մի տեսիլքում Յիսուս Քրիստոս (Միածին Աստուած) երկնքից իջել է Վաղարշապատ եւ ոսկէ մուրնով մատնանշել Մայր Տաճարի կառուցման տեղը: Ահա թէ ինչու, 301-303թթ. Տրդատ 3-րդի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի նախաձեռնութեամբ Վաղարշապատում կառուցուում է եկեղեցիներից ամենահռչակաւորն ու հնագոյններից մէկը՝ Սբ. Էջմիածինը (այսինքն՝ Միածնի իջնելու վայրը) Վանքի անունով հետագայում Էջմիածին՝ իր նախկին անունով է կոչուել նաեւ ամբողջ Վաղարշապատ ֆաղափը:

Սուրբ Էջմիածինը 1700 տարիների ընթացքում եղել ու մնում է Հայ եկեղեցու գահանիստ Մայր տաճարը՝ հայոց հոգեւոր, մշակութային, երբեմնի նաեւ ֆաղափական-հասարակական կենտրոնը: 10-15րդ դարերում, երբ

Հայաստանը կորցրեց իր անկախութիւնը, էջմիածինն իր դերը ժամանակաւորապէս՝ մինչեւ 1441թ., զիջեց Աղթամարին ու Սսին: Սր. էջմիածնում է գտնուում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նստավայրը, Գէորգեան հոգեւոր նեմարանը, մատենադարանը, գանձարանը: Վանքի բակում են ամփոփուած Հայոց կաթողիկոսիների աճիւնները: Սր. էջմիածնի վանական համալիրը զբաղեցնում է մեծ տարածք եւ ունի գեղեցիկ ճարտարապետութիւն: Այստեղ՝ Հայոց այս երուսաղէմում, են կատարւում Հայ Առաքելական Եկեղեցու բոլոր նշանաւոր արարողութիւնները:

էջմիածին քաղաքից դէպի երեւան տանող ճանապարհի աջ կողմում է գտնուում հայ ճարտարապետութեան իւրօրինակ գլուխ գործոց Զուարթնոց տաճարը՝ աւերակուած տեսքով, կառուցուած 643-652թթ. Ներսէս Գ. Կաթողիկոսի կողմից: Այն եղել է կլորաւուն կտրուածքով եռաստիճան կառոյց՝ աւելի քան 50մ. բարձրութեամբ, քանակազարդ սիւներով եւ խոյակներով: Զուարթնոցի հիսաքանգ տաճարը աւերուել է 8-9րդ դարերում, թէպէտ եւ աւերակ վիճակում էլ մնում է տպաւորիչ՝ դառնալով զրօսաշրջիկների սիրուած վայրերից մէկը: Տաճարի մանրակերտը կարելի է տեսնել Հայաստանի պատմութեան թանգարանում: Ի դէպ, Զուարթնոցի օրինակով է Անի մայրաքաղաքում, 11րդ դարում կառուցուել Գագկաշէն Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին:

Շարունակելով ճանապարհը էջմիածնից Արարատեան դաշտով արեւմուտք՝ հնարաւորութիւն կ'ունենաք այցելելու Սարդարապատի յուշահամալիրն ու թանգարանը: Հենց այստեղ 1918թ. մայիսին հայոց ազատագրական բանակը փառաւոր յաղթանակ տարաւ թուրք զաւթիչների դէմ:

Հասնելով Արաքս ու Ախուրեան գետերի միախառնման վայրը, զրօսաշրջիկները կարող են յայտնուել հին Հայաստանի մայրաքաղաքներից մէկում՝ երուսաղէտի քաղաքատեղիում, ինչպէս նաեւ հեռուից դիտել մէկ այլ մայրաքաղաքի՝ Բագաւանի աւերակները Ախուրեան գետի աջ թուրքական ափին:

Երեւանի արեւելեան կողմում՝ Նոր Նորքում, սկսւում է զրօսաշրջութեան համար ուշագրաւ մէկ այլ ատոմանապարհ: Հանրապետական նշանակութեան H-13 խնուղին տանում է դէպի հայ ճարտարապետութեան եւ բնութեան գլուխ գործոցները՝ Գառնի գիւղը, Գեղարդավանքն ու Ազատ գետի կիրճը:

Երեւանից 24 կմ դէպի հարաւարեւելք գտնուող Գառնին Հայաստանի գիւղական ամենախոշոր բնակավայրերից է, որն ունի շուրջ 7000 բնակչութիւն: Գառնին հիմնադրուել է Ն. Ք. 3րդ դարում, երբ այստեղ՝ Ազատ գետի աջ բարձրադիր ափին՝ երեք կողմից զառիվեր լանջերով եզերուած մի լեռնահրուանդանի վրայ, կառուցուել է Գառնի ամրոցը: Ն. Ք. Առաջին դարում ամրոցում կառուցուել է հելլենիստական ոճի «Արեւի» տաճարը՝ Հայաստանի նախաքրիստոնէական շրջանի հազուագիւտ պահպանուած յուշարձաններից մէկը: Այն ամրոցովին շարուել է առանց շաղախի, քարերը միմեանց են ամրացուել երկաթէ գամերով ու կապարով: 1679թ. երկրաշարժի հետեւանով տաճարն ու ամրոցը գիւղն աւերուել են: Այնուհետեւ, 1828-29ին գիւղը վերականգնուել է, որտեղից չճանաչող տեսարան է բացուում դէպի Ազատի անդնդախոր կիրճն ու ափամերձ ժայռերը: Իսկ տաճարի վերականգնմանը հայ ճարտարապետները ձեռնամուխ եղան 1970ական թուականներին, որի

մուտքը այցելուների առջեւ բացուեց 1975ին:

Այս գիւղում պահպանուել են նաեւ բրիտանական բազմաթիւ յուշարձաններ՝ 4րդ դարի միանաւ եկեղեցին, 9րդ դարի Թուխ Մանուկ եւ Սր. Սարգիս մատուռները, խաչքարեր, 11րդ դարի Սր. Աստուածածին եկեղեցին, 12րդ դարի Մաշտոց Հայրապետի եկեղեցին: Զորում՝ Ազատ գետի վրայ, 11րդ դարում կառուցուել է ցայսօր գործող միաթռիչք կամուրջը, որը գիւղը կապում է միւս ափին գտնուող Հաւուց Թառ վանքի հետ: Գառնին յայտնի է ոչ միայն իր պատմական յուշարձաններով: Այստեղ արդէն մի քանի տասնամեակ գործում է աշխարհում լայնօրէն ճանաչուած տիեզերագիտական հետազոտութիւնների ինստիտուտը:

Շարունակելով ճանապարհը երեւանից 35 կմ արեւելք՝ կը հասնէք հայոց ամենագեղեցիկ ու նշանաւոր վանքերից մէկին՝ կիսաժայռափոր Գեղարդ կամ Այրիվանք: Այն հիմնադրուել է 4րդ դարում Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից: Իր անունը ստացել է 13րդ դարում, երբ այստեղ է բերուել այն գեղարդը (նիզակը), որով խոցել են խաչուած Քրիստոսին: Այժմ նիզակը պահպանուում է էջմիածնի թանգարանում: Վանական համալիրն աչքի է ընկնում ժայռափոր եկեղեցիներով, խաչքարերով եւ վանական խցերով, բազմաթիւ քանդակներով ու վիմագրութիւններով: Իր ամբողջ պատմութեան ընթացքում Գեղարդի վանքը եղել է մշակութային, գրչութեան խոշոր կենտրոն:

Այստեղ ճամբորդելիս զրօսաշրջիկներին սպասում են նաեւ բնութեան բազմաթիւ տեսարժան վայրեր: Ազատի կիրճն ու այնտեղից տարածուող Խոսրովի արգելոցը իրաւամբ բնութեան սքանչելիքներ են: Այստեղի ժայռերն

ասես բազալտէ հսկայ «երգեհոններ» լինեն, որոնց մէջ հանգչում է քարէ սիմֆոնիան:

Մէկ այլ երթուղի երեւանից ձգւում է հիւսիս-արեւելք, այնտեղ, ուր լեռներով շրջապատուած հսկայական մի գոգաւորութեան մէջ հանգրուանել է երկնագոյն Սեւանայ լիճը: Դէպի բնութեան այս հրաշալիք կարելի է ուղեւորուել ավտոմեքենայով՝ M-4 միջպետական նշանակութեան ավտոմայրուղիով, կամ էլ հետիոտն անցնել Գեղարդավանքից դէպի արեւելք՝ կտրելով հրաբխային ծագմամբ Գեղամայ լեռնաշղթան:

Սեւանայ լճի շրջակայքում կան բազմաթիւ հանգստեան տներ, ժամանցի վայրեր, հայոց պատմա-ճարտարապետական անգնահատելի գոհարներ: Դրանցից առաւել նշանաւոր են Սեւանայ վանքը, որի երկու եկեղեցիներն իշխում են համանուն թերակղզու (ճախկինում՝ կղզի) բարձրադիր բլրի վրայ (9րդ դար): Գաւառ քաղաքին մօտ Հայրավանքը մօտակայ Բերդկունք բերդի հետ միջնադարում համարուել է Սեւանի գլխաւոր նաւահանգիստը: Լճի հարաւային ափից ոչ հեռու գտնուում է Մաքենեաց վանքը (9-10րդ դդ.), կան նաեւ բազմաթիւ այլ յուշարձաններ:

Լիճը գօտեւորում են M-10, M-11 եւ M-14 ավտոմայրուղիները, այստեղ կարելի է շրջագայել նաեւ թթեւասահ առագաստանաւերով:

Նշեալ երթուղին ընտրելիս շատերը, մինչեւ Սեւան հասնելը, թեւում են ճանապարհից ձախ, դէպի համաշխարհային համբաւ ունեցող Ծաղկածոր քաղաքը: Այս առողջարանային վայրում՝ Ծաղկունեաց անտառապատ լեռների գրկում, որտեղ կան բազմաթիւ պատմական յուշարձաններ, կառուցուած է մարգա-առողջարարական մի հսկայ

համալիր՝ լեռնադահուկային մարզա-
բազա, Եւրոպայում ամենաերկար
նոպանուղիներից մէկը (6 կմ
երկարութեամբ), բազմաթիւ հանգստեան
տներ: Զբօսաշրջիկների ուշադրութիւնը,
անկասկած կը գրաւի Կեչառիսի
վանական համալիրը (11րդ դար), ինչպէս
նաեւ հայ խոշորագոյն գիտնականներ
Օրբելի եղբայրների տուն-թանգարանը:

Վերադառնալով M-4 աստո-
մայրուղի եւ անցնելով Սեւանի լեռ-
նանցքը՝ կը յայտնուէ՛ք Դիլիջանի եւ
Իջեւանի շրջաններում, որտեղ անտա-
ռախիտ լեռնայանջրերն կառուցուել է
հայոց առաւել յայտնի վանքերի համա-
տեղութիւնը: Առողջարար այս վայրում
սոճու, կաղնու եւ բոխու անտառների
ու գեղատեսիլ լճակների, անմատչելի
ժայռերի ու անդնդախոր կիրճերի հարե-
ւանութեամբ կարելի է վայելել հանգստի
անկրկնելի հաճոյքը: Դիւղերում կարելի
է վարձակալել առանձնատներ, եթէ չէ՛ք
ցանկանում կանգ առնել Դիլիջան կամ
Իջեւան քաղաքների հանգստեան
տներում: Իջեւանը նաեւ հետիոտն
արշաւականների սիրած վայրերից է:

Ծանօթութիւնը վանքերի հետ
կարելի է սկսել Գօշավանքից՝ համանուն
գիւղում, որը գտնուում է Դիլիջանից
հարաւ-արեւելք, Պարզ լճից ոչ հեռու:
12-13րդ դարերում այս հրաշագեղ
համալիրը կառուցել են Զաքարեան
իշխանները հայ մեծանուն փիլիսոփայ
եւ իրաւագէտ Մխիթար Գօշի նախա-
ձեռնութեամբ: Վանքում, որի շինութիւն-
ների թւում ոչ միայն եկեղեցիներ եւ
ժամատներ են, այլեւ միջնադարեան
նշանաւոր գրատուն եւ ժանեկագործ
բազմաթիւ խաչքարեր, գործում է նաեւ
գաւառագիտական թանգարանը: Այստեղ
կարելի է ունկնդրել միջնադարեան
հայ պատմութեանը վերաբերող դասա-
խօսութիւն, ապա ուղեւորուել Պարզ լիճ

եւ հանգստանալ բնութեան գողտրիկ
անկիւնում:

Դիլիջանի շրջակայքի միւս
նշանաւոր վանքերից է Հաղարծինը,
ուր կարելի է հասնել H-50 աստղանա-
պարհով՝ M-4 մայրուղուց դէպի հիւսիս:
Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ,
վանքն իր անուանումն ստացել է
«արծիւ» եւ «խաղալ» բառերից: Վանքի
կառուցումն սկսուել է 10րդ դարում,
աւարտուել 12-13րդ դարերում: Յիշատա-
կութեան արժանի են նաեւ Դիլիջանի
շրջակայքի Զուխտակավանքն ու Մա-
թոսավանքը, Իջեւանի Մակարավանքն
ու Կիրանց վանքը, Ոսկեպարի եկեղեցին
եւ բազմաթիւ այլ յուշարձաններ:

Ճանապարհը շարունակելով դէպի
Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան ծայ-
րամասը՝ Բերդը, չի կարելի չնկատել
Նոր Վարազավանքն ու Խորանշատ
վանքը, Տաւուշի եւ Երգեւանից
բերդահամալիրները: Վերադառնալ
Երեւան եւ Հիւսիսային երթուղով
ուղեւորենք դէպի Աշտարակ եւ Լոռի,
ուր մեզ կը հասցնեն M-3 եւ M-6
մայրուղիները:

Երեւանից 20 կմ դէպի հիւսիս
գտնուող Աշտարակ քաղաքը Հայաստանի
նշանաւոր պատմամշակութային կենտ-
րոններից է՝ փռուած Արագածի ստորո-
տում: Աշտարակի եւ Արագածի
շրջակայքի վանքերի ու այլ յուշար-
ձանների թուարկումը միայն կը զբաղեց-
նէր երկու-երեք էջ: Փորձենք կանգ
առնել առաւել ուշագրաւների վրայ:

Աշտարակի շրջակայքում իւրա-
քանչիւր քաղաքի կը յայտնուէ՛ք
որեւէ եկեղեցու կամ մէկ այլ հիմնաւոր
շինութեան առջեւ: Քաղաքում պահպան-
ւում են հայկական քրիստոնէական
նարտարապետական դասական օրինակ
համարուող Ծիրանաւոր (5րդ դ.), Ար-
մարինէ (1291թ.), Սպիտակաւոր

(13-14րդ դդ.), Կարմրաւոր (7րդ դ.) եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ մինչ օրս կանգուն Քասախի նշանաւոր կամուրջը (1664թ.): Անպայման այցելէ՛ք Օշական գիւղ, որի հոյակերտ տաճարը կառուցուած է հայ ժողովրդի ամենամեծ երախտաւորներից մէկի՝ հայոց այրութենի կերտող Սբ. Մեսրոպ Մաշտոցի շիրմի վրայ: Օշականում ամէն աշուն հանդիսաւորապէս նշուում է Թարգմանչաց տօնը:

Աշտարակից հիւսիս-արեւմուտք ձգւում է Հայաստանի զբօսաշրջային առաւել յայտնի երթուղիներից մէկը: Անցնելով 1915թ. վանի հերոսամարտի յուշակոթողի մօտով՝ կը հասնէ՛ք նշանաւոր ու մեծ գիւղերից մէկը՝ Բիւրական, որը ստուգաբանւում է «տասը հազար (բիւր) աղբիւր»: Այս գիւղում, Արագածի հարաւարեւելեան նախալեռներում, 1964թ. հիմնադրելով Բիւրականի աշխարհահռչակ աստղադիտարանը, երկար տարիներ աշխատել է աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումեանը: Գիւղում պահպանւում են Բիւրականի վանքը (1467թ.), Սբ. Յովհաննէս (931թ.) եւ Արտաւազիկ (914թ.) եկեղեցիները եւ բազմաթիւ այլ յուշարձաններ:

Բիւրականի շրջակայքում յիշատակութեան արժանի են Տեղերի վանքը եւ Ամբերդի համալիրը: Վերջինս գտնւում է գիւղից 7 կմ. հիւսիս, ծովի մակերեսոյթից 2300 մ. բարձրութեան վրայ եւ խիստ ներդաշնակւում է Արագածի ժայռոտ լանջերին, ասես իշխում է դրանց վրայ: Ամբերդ բերդափառքն ու վանքը կառուցուել են 7րդ դարում, Կամսարական իշխանների կողմից եւ աւարտին հասցուել 12րդ դ. Վաչուտեան իշխանների օրօք: 14րդ դ. այն աւերուել է Լենկ-Թեմուրի արշաւանքներից, սակայն անգամ կիսաւեր վիճակում համալիրը պահպանել է իր

աննկարագրելի վեհութիւնը:

Այնուհետեւ զբօսաշրջիկներին սպասում են ձիւնածածկ Արագածի չորս գագաթները, որոնցից ամենաբարձրը գտնւում է 4092մ. վրայ, ինչպէս նաեւ բարձրադիր Քարի լիճը: Բիւրական-Արագած հատուածում տեղակայուած են նաեւ մի շարք հանգստեան տներ:

Աշտարակից ուղեւորուելով դէպի հիւսիս՝ Վանաձոր փաղաք, պէտք է անցնէ՛ք Քասախ գետի գառիթափ աջափնեակով, ուր ասես ցած են ընկել հայ միջնադարեան նարտարապետութեան մարգարիտները՝ Սաղմոսավանքը (13րդ դարի համալիր՝ Սբ. Սիոն եկեղեցու գլխաւորութեամբ), Յովհաննավանքը (5-13րդ դարերի կառոյց, Քասախի գեղատեսիլ կիրճի գառիթափ եզրին) եւ շատ ուրիշներ:

Վանաձոր փաղաքը Հայաստանի հիւսիսային՝ Լոռու գաւառի պատմական կենտրոններից է: Վանաձորից Վրաստան է տանում M-6 ավտոմայրուղին, որն անցնում է Դեբեդ գետի Գայլասար կոչուող նեղ ու գեղեցիկ կիրճով: Լոռու բնութիւնը գովերգել է հայ մեծ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը, որը ծնուել է Լոռու Դսեղ գիւղում: Այժմ այդ գիւղում գործում է Թումանեանի տուն-թանգարանը, ուր կարող են լինել զբօսաշրջիկներ: Լոռում նրանք կ'այցելեն մի շարք նշանաւոր վանական համալիրներ՝ Օձունի, Սանահինի, Հաղպատի, Խունապի, Խորակերտի եւ այլք, որոնք հիմնականում կառուցուել են 10-13րդ դդ. եւ եղել մշակութային խոշոր կենտրոններ: Սանահինի վանքում գործել է միջնադարի նշանաւոր գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսի գլխաւորած համալսարանը. Հաղպատում ապրել ու ստեղծագործել է Յովհաննէս Սարկաւազը:

Հայաստանի զբօսաշրջային միւս

երթուղին M-2 միջազգային նշանակության ավտոմայրուղով եւ դրա օժանդակ նանապարհներով տանում է Երեւանից դէպի հարաւ-արեւելք՝ պատմական Շարուր եւ Սիւնիք գաւառները: Դուրս գալով Երեւանից՝ կը մօտենաւ Հայաստանի ամենանշանաւոր վանքերից մէկին՝ Խոր Վիրապին, որի խորհրդաւոր ուրուագիծը բլրի վրայ, բիբլիական Մասիս-Արարատի համայնապատկերում, անջնջելիօրէն սեպւում է իւրաքանչիւր հայի յիշողութեան մէջ:

Խոր Վիրապի տարածքը, ըստ Ագաթանգեղոսի, եղել է Հայաստանի հնագոյն մայրաքաղաքներից մէկի՝ Արտաշատի արքունի բանտը, որի խոր վիրապներից մէկում իր հաւատքի համար բանտարկուել է Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Հետագայում՝ 642-1660ական թթ., այստեղ կառուցուել է վանական համալիր: Խոր Վիրապի բլրից, որն իշխում է Արարատեան դաշտի վրայ, հիանալի տեսարաններ են բացւում դէպի հին Արտաշատի քաղաքատեղին, Արաքս գետն ու սիգապանծ Մասիսները:

Շարունակելով նամբորդութիւնը Արարատեան դաշտավայրով, անցնելով Սր. Ստեփանոս վանքն ու մեծ բանաստեղծ Պարոյր Սեւակի ծննդավայր Զանգակատուն-Զանախչի գիւղը, ապա համտեսելով Հայաստանի լաւագոյն կարմիր գինին իր բնօրրան Արեւի գիւղում, նեղ կիրճով անցնող նանապարհով կը հասնէք չքնաղ բնութեամբ շրջապատուած Աւագ Անապատ Նորավանք կամ Խորածոր վանքը, որը հիմնադրուել է 13-14րդ դդ.ում՝ Սիւնեաց Օրբելեան իշխանների կողմից եւ նորոգուել քոլորովին վերջերս: Այն եղել է գրչութեան եւ հոգեւոր խոշոր կենտրոններից, որն իր երկյարկ կառուցուածքով եզակի է հայ ճարտարապետութեան մէջ:

Սիւնիքով շրջագայելիս անպայ-

ման կը տեսնէք մարդու եւ բնութեան արարչագործութեան գլուխ գործոց՝ Թանահատի վանքը՝ իր Գլածորի աշխարհառչակ համալսարանով, Ջերմուկի ձորն՝ իր առողջարաններով ու իւրատիպ ժայռերով, Քարահունջի 7000ամեայ աստղադիտարանը (Անգլիայի Stone-henge «երկուորեակը»), Որոտնավանքը, Տաթևի վանքը, Գորիսի ու Խնձորեսկի քարանձաւային բնակատեղիները, Խուստուփի ու Արամազդի լեռնագագաթները: Նաեւ կ'այցելէք հայ նշանաւոր զօրավար Գարեգին Նժդեհի շիրմին, կը լինէք քաղմաթիւ այլ յիշարժան վայրերում:

Եւ, ի հարկէ, առանձին նամբորդութիւն պէտք է նուիրել Արցախ աշխարհին՝ Հայաստանի վերածնունդն ու Հայ Դատի նոր փուլը մարմնաւորող յաղթական Լեռնային Ղարաբաղին: Հայոց պատմութեան առաջին մարգարիտներից են այստեղ տեղակայուած 4րդ դ. Ամարասի վանքը, 3րդ դ. Ծիծեռնավանքը, Դադիավանքն ու Գանձասարը, երից Մանկանց Վանքը, Վանքասարը Գտչավանքը, Ծարա Սր. Աստուածածինը ու եւս շուրջ 3000 վանքեր ու եկեղեցիներ: Առանձնապատուկ ուշադրութեան են արժանի Լեռնաբերդն ու Ասկերանի Մայրաքերդը, Գիւլիստանի քերդը, ուր 1913թ. ստորագրուել է համաձայնագիր հայերի եւ ռուսների միջեւ, Խցաքերդն ու Խուդափերինի կամուրջն Արաքսի վրայ եւ այլն, եւ այլն:

Իսկ լեռնային դարաքաղի առաջնորդանիստ քաղաք Շուշին յայտնի է իր քաղմաթիւ եկեղեցիներով՝ Ղազանչեցոց, Ագուլեցոց եւ ուրիշներ, նաեւ հանրապետութեան մայրաքաղաք Ստեփանակերտ՝ արցախցիների անկոտորում կամքը մարմնաւորող «Մենք ենք ու մեր սարերը» յուշակոթողով, կարելի է հասնել Գորիսից M-12 ավտոմայրուղով:

Գ. ԲԻԳԼԱՐԵԱՆ